

PALŒO-AKTUEHL 14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RuG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL
14/15

ARCHEOLOGIE IN
2002 & 2003

redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmerhout.

INHOUD

Voorwoord	ix
H.T. WATERBOLK Het geheim van het oude heideland	1
VEERLE ROTS, DICK STAPERT EN LYKKE JOHANSEN Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek	11
LYKKE JOHANSEN, MARCEL NIEKUS EN DICK STAPERT Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt	16
R.T.J. CAPPERS EN W.A. YTSMA Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal	21
HENNY GROENENDIJK Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.)	27
WIETSKE PRUMMEL EN MARCEL J.L.TH. NIEKUS De laatmesolithische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003	31
P.J. BAAK, S. BOTTEMA, R.T.J. CAPPERS EN H. WOLDRING Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.)	38
SYTZE BOTTEMA Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.)	45
NICOLIEN BOTTEMA-MAC GILLAVRY Hergebruik van hout in de prehistorie?	48
BJØRN SMIT EN DAAN RAEMAEKERS Waardevol vuursteen? Waardering en selectie van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland	54
R.T.J. CAPPERS, Y. BOEKEMA EN S.A. MULDER Zaadgrootte als domesticatiekenmerk	58
O.H. HARSEMA De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan	64
ELSA KLEINE, HENK WOLDRING, RENÉ CAPPERS EN PETER ATTEMA Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië): analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano	68

D.C.M. RAEMAEKERS Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbancultuur	74
ILONA KAPTEIN Archeozoologisch onderzoek van paardachtigen (<i>equidae</i> sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten	78
J.E.A. JANS EN R.T.J. CAPPERS Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst	82
SOFIA VOUTSAKI The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA	89
PETER ATTEMA, RIK FEIKEN, TYMON DE HAAS, MARTIJN VAN LEUSEN EN JOKE OOSTERHUIS Survey in het dal van de Astura, 2003	92
S.A. MULDER EN R.T.J. CAPPERS Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek	98
REINDER REINDERS Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Sourpi. Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002	104
PETER ATTEMA, JAN DELVIGNE EN MARTIJN VAN LEUSEN Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta, Francavilla Marittima (Calabria), en het <i>Raganello Archaeological Project</i>	111
M.A. TENSEN, O.M.H. DE VRIES, J. HILLE EN R.T.J. CAPPERS Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte	117
PIETER BAAK Maalstenen bij de Dogon (Mali)	122
P.B. KOOI EN M.J.M. DE WIT Borger <i>revisited</i> , de nederzetting op de Daalkampen (Dr.)	129
INGER WOLTINGE EN WIETSKE PRUMMEL Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd	134
T. BLOKZIJL Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust- <i>villae</i> in Latium (Midden-Italië)	139
J.T. ZEILER Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.)	143
EGGE KNOL EN XANDRA BARDET <i>Fremde im Frühmittelalter</i> : Noord-Nederland	146

YPIE AALDERS, HELLE MOLTHOF, WIEKE DE NEEF EN REINDER REINDERS Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.). Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen?	150
JESSICA GRIMM Monnikenwerk	155
A. JAGER De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.)	159
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.)	165
A. JAGER Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.)	171
V.R. RIDDERBOS EN J.M. BOS Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.)	175

VOORWOORD

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

WONEN EN WERKEN: COMMERCIEËLE ACTIVITEITEN EN ROMEINSE KUST-VILLAE IN LATIUM (MIDDEN-ITALIË)

T. Blokzijl

De villae tussen Nettuno en Torre Astura

Wie op een mooie zomerdag van Torre Astura naar Nettuno wandelt, passeert in elk geval zes herkenbare overblijfselen van Romeinse *villae*. Bij drie *villae* zijn de visvijvers nog te zien (fig. 1). Bij één van deze *villae* zijn aanwijzingen voor amfoorproductie ontdekt (Attema *et al.*, 2000; De Haas, 2002). Deze *villae* liggen vlak bij het Romeinse dorp Astura en de steden *Colonia Antium* (Anzio) en *Civitas Antium* (Nettuno) (Brandizzi-Vittucci, 2000). Bovendien liggen deze *villae* op een geringe afstand (60 km) van Rome. Wanneer er naar een grotere regionale context gekeken wordt, blijkt dat er aan de kust van Anzio en Nettuno nog minstens 22 kust-*villae* te herkennen zijn. Bij sommige van deze *villae* zijn ook nog de resten van mogelijke commerciële activiteiten te ontdekken. Mijn hypothese is dat deze *villae* meer waren dan alleen maar luxe verblijfplaatsen (Varro *Rust.* III.17.2, Cato. *Agr. Orig.* III. xvii. 2–10, Col. VIII. xvi–xvii. en Cic. *Off.* 151.).

Dit artikel is het resultaat van veldwerk dat door de auteur werd uitgevoerd als onderdeel van het Astura-project van het GIA, campagne 2003, onder leiding van P.A.J. Attema.

De weg van het onderzoek

De nummers 14 t/m 22 op figuur 1 zijn gekarteerd door Piccarreta in 1977 in het kader van het *Forma Italiae*-project. In zijn geografisch onderzoek in het stroomgebied van de Astura ligt de nadruk op de grote kustvilla van Torre Astura (fig. 1: 22, Piccarreta nr. 1). Bij deze villa zijn twee grote bassins aanwezig, onderverdeeld in kleinere bassins. Via verbindingskanalen konden deze bassins naar keuze gevuld worden met zout, zoet en brak water. De villa en de visvijvers liggen op een kunstmatig eiland, door een 130 meter lange brug met

het vasteland verbonden. De eigenaar van deze villa zou Marcus Tullius Cicero zijn geweest (Higginbotham, 1997; Lafon, 2001), wat een plausibele gedachte is: Cicero schreef namelijk vele brieven vanuit Astura naar zijn goede vriend Atticus. In deze brieven beschreef hij zijn villa (Cic. *Ad Att.* 12.19.1).

Het is jammer dat Piccarreta in mindere mate aandacht besteed heeft aan de andere *villae*. Over villa nummer 20 (Piccarreta nr. 5) kan ik kort zijn; slechts bij rustig weer zijn de fundamenten net onder de waterspiegel te zien. Piccarreta vermeldt, dat ook hier visvijvers aanwezig moeten zijn. Villa nummer 19 (Piccarreta nr. 7) is een fraai exemplaar. Deze visvijvers zijn half rond van vorm. Zout water uit zee stroomt via een kanaaltje de bassins binnen en zoet water komt via twee – waarschijnlijk – cisternes de bassins binnen.

Bij villa nummer 17 (Piccarreta nr. 15) zijn nog fundamenten te zien van onder andere een badhuis. Tot op heden is er nog een prachtig beschilderd pleisterwerk te zien en tot voor kort zelfs mozaïekfragmenten. Naast deze villa is een bakoven gevonden met onder andere misbaksels van tegels (Attema *et al.*, 2000; De Haas, 2002). Bovendien zijn er in het profiel grote dakpannen (*tegulae*) en amforen aangetroffen. Op twee dakpanfragmenten zijn stempels te zien, waar ik later op terug zal komen. De *villae* met de nummers 14, 15 en 16 (Piccarreta nrs 54, 86 en 65) liggen op een militaire basis en zijn helaas niet toegankelijk. Het is 26 jaar na de kartering van Piccarreta dus niet mogelijk om deze drie *villae* opnieuw te onderzoeken. Wel moet gezegd worden, dat de locatie van de door Piccarreta gekarteerde sites correct is. Dit bleek uit de resultaten van de Astura-survey van juli 2003 door het GIA.

In 1984 verscheen een topografische publica-

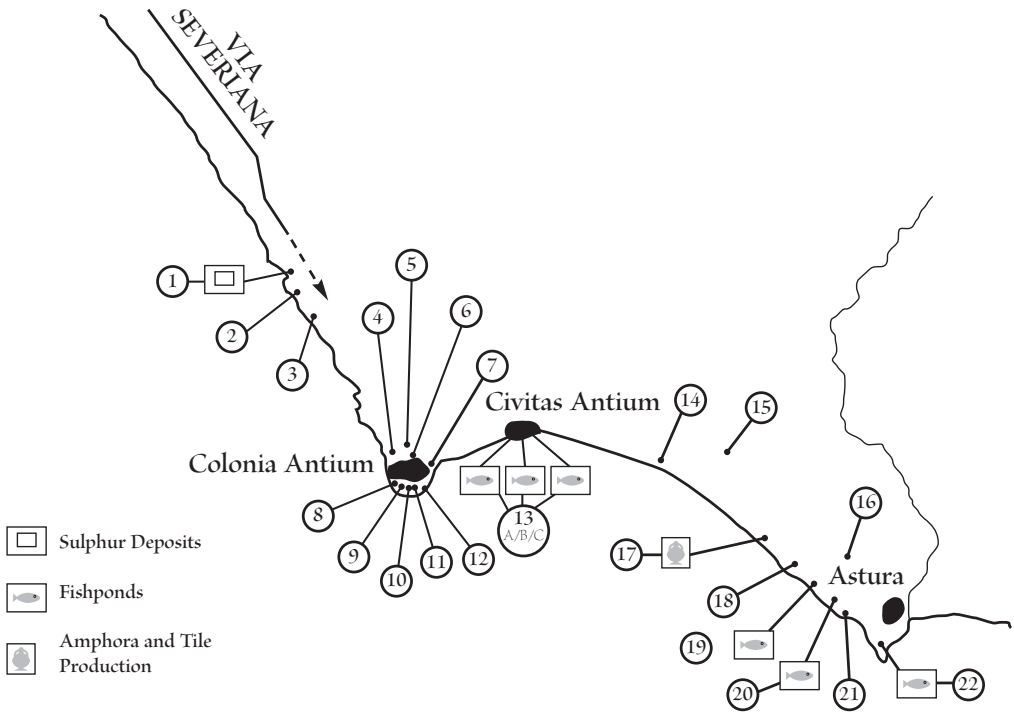

Fig. 1. Locatie van de kustvillae en de commerciële activiteiten.

tie van Quilici en Quilici-Gigli. Centraal in deze publicatie stond de villa van Tor Caldara (fig. 1: 1). Tor Caldara is een vooruitgeschoven kaap en bevat een profiel van drie à vier meter hoog, waar veel Romeins materiaal uitsteekt. Bovendien zijn er nog resten van pleisterwerk te zien. Tor Caldara is een beschermd natuurgebied geworden. Het is verboden het terrein te betreden. Dat is spijtig, want volgens Quilici en Quilici-Gigli zouden nabij de villa aanwijzingen zijn voor zwavel delving in de Romeinse tijd. Van de *villae* nummers 2 en 3 is niet meer over dan slechts enkele kleine profielen met materiaal.

De *villae* van Anzio (nrs 4 t/m 12) zijn globaal beschreven in de publicatie van Brandizzi-Vittucci. In de stadsgeschiedenis van Anzio in de Oudheid komen de *villae* ook duidelijk naar voren. Speciale aandacht is er voor de keizerlijke villa (nr. 10). Keizer Nero genoot zeer van deze villa (Tac. *Ann.* XV. 23). Spectaculair is ook villa nummer 5. De fundamenten van deze villa liggen in de tuin van een groot hedendaagse landhuis. Aanwezig zijn een klein aquaduct, een cisterne,

grafinscripties en mozaïeken. Cicero zou ook een villa in Antium bezeten hebben. Volgens Lafon kan dit villa nummer vier zijn geweest. Cicero zou dit pand later verkocht hebben aan Lepidus (Cic. *Ad Att.* 13.47a). Hier moet wel een kanttekening bij gemaakt worden: slechts weinig is vandaag de dag over van deze villa om hem daadwerkelijk te kunnen identificeren als de villa van Cicero.

De *villae* te Nettuno (nr. 13 A/B/C) zijn helaas niet meer te traceren. Hier zouden in de Romeinse tijd op drie verschillende locaties visvijvers gelegen hebben. Omwille van het toerisme zijn deze *villae* en visvijvers geheel verdwenen. In 1924 zijn er voor het laatst tekeningen van gemaakt (Jacono, 1924).

Wonen of werken?

De reden waarom visvijvers aangelegd zijn, is moeilijk te achterhalen. Er kan een directe verbinding gezocht worden met het debat over de antieke economie waarin zich twee partijen manifesteren: de primitivisten en de modernisten. De primitivisten zouden zeggen, dat de visvijvers

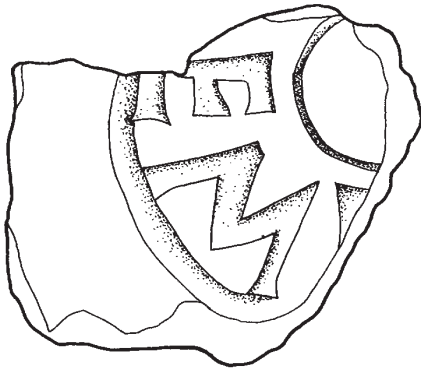

Fig. 2a en 2b. Gevonden dakpanstempels, 2000 (a) en 2003 (b) (tek. R. Aalders, 2003; foto archief GIA).

een sociale en culturele uiting zijn van een vooral consumerende elite. De modernisten zouden, op hun beurt, deze visvijvers verbinden met een toenemende commercialisering van de villa als economische eenheid.

De visvijvers zijn echter van een verbazende grootte en vernuftigheid. Wanneer we ze louter toeschrijven aan een vorm van *social display*, hadden de visvijvers ook veel kleiner en simpeler aangelegd kunnen worden. Je kunt de zaak van een andere kant bekijken en de vraag stellen: 'Waarom hebben de kust-villae ten noorden van Antium en in de stad zelf geen visvijvers?' Dan kom ik op een andere oplossing. Bijna de gehele kustlijn van Antium wordt gedomineerd door de keizerlijke villa (nr. 10). Vooralsnog zijn hier geen visvijvers gevonden. Ten noorden van Antium is de zee onstuimiger dan ten zuiden van Antium. Bovendien ligt het land ten noorden vele malen hoger dan ten zuiden van Antium. Daar vinden we dan ook de visvijvers terug. Vis was een belangrijk onderdeel van het Romeinse dieet. Een concentratie van visvijvers in *Civitas Antium* geeft aan dat de visproductie een andere functie had dan simpel *social display*.

Bij villa nummer 17 zijn, zoals reeds gezegd, aanwijzingen voor de productie van dakpannen en amforen. In 2000 en in 2003 zijn bij deze villa dakpanfragmenten met stempels gevonden, waarop een tekst te lezen is (fig. 2a en 2b). Het fragment dat in 2000 is gevonden, beslaat slechts een kwart van de oorspronkelijke tekst. Echter, het

fragment dat in 2003 is gevonden, is compleet. Het stempel is te dateren aan zijn ronde vorm. Deze specifieke vorm werd gebruikt in de late 2e eeuw en begin 3e eeuw n.Chr. (Sandys, 1919). De tekst, M(A)AGINIPOMEI, bestaat uit een aaneenschakeling van letters. De M en de (A) zijn samengevoegd om ruimte te besparen. Uit vergelijkend onderzoek is gebleken, dat de zevende letter een P moet zijn (*CIL* XV.1, Bloch, 1967 en Tapio, 1975). De reconstructie kan dan zijn 'M(arci) A(ureli) Agini Pom ei.' De vertaling wordt 'Marcus Aurelius Aginus van de *tribus* Pomptina' Marcus Aurelius is een veel voorkomende naam in de late 2e eeuw en begin 3e eeuw n.Chr. Ik vind deze aanvulling meer op zijn plaats dan bijvoorbeeld Aelius. Pom is de afkorting van de *tribus* Pomptina, welke de regio van de Ager Pontina bewoont.

Is het mogelijk dat we deze naam kunnen verbinden met de eigenaar van de villa? We weten, dat er bij deze villa dakpannen en amforen geproduceerd werden. Het is goed mogelijk, dat Marcus Aurelius Aginus de eigenaar van deze villa was en producent was van dakpannen en amforen. De productie van dakpannen kan doorgedaan zijn tot in het begin van de 3e eeuw n.Chr. of weer opgepakt zijn in de late 2e eeuw en begin 3e eeuw n.Chr. Een afzetmarkt is in elk geval dichtbij: de omliggende villae en mogelijk Antium.

De gedachte dat de Romeinse elite zich ook bezig zou houden met commerciële activiteiten staat haaks op de traditionele visie dat de kust-villae enkel als luxe verblijfplaatsen werden gebruikt. De

hypothese, dat deze *villae* meer waren dan alleen maar luxe verblijfplaatsen, is, in relatie met het hierboven beschreven materiaal, plausibel geworden. In de regio van Antium vinden we dus een centrum van dakpannen-, en amfoorproductie, zes *villae* met visvijvers en waarschijnlijk een villa met zwavelproductie, hoewel bij de laatste een dateringsprobleem een rol speelt. Het lijkt erop dat aan de kust van Antium commercialisering samen kon gaan met een luxe levensstijl.

Summary

The traditional view of the villae maritimae is that these structures had only one purpose: a luxurious residential function. In the area of Anzio and Nettuno (Roman Antium) one can trace at least 22 villae. Six of them had fishponds, one of them produced tegulae and amphorae and perhaps one of the villae exploited sulphur deposits. The stamp on one of the tegulae, found at villa number 17, shows the name of a possible owner of that particular villa. The stamp dates from the late second or early third century AD. This could be evidence that the tegula production continued, perhaps with intervals, into the third century AD. The above-described material is an indication that the traditional view should be altered. The owners of the villae maritimae are likely to have been more involved in commercial activities than is generally assumed.

Noot

1. Hierbij wil ik het Groninger Universiteitsfonds graag bedanken voor de financiële bijdrage aan dit onderzoek.

Literatuur

Attema, P.A.J., A.J. Nijboer & B.M.J. Mater, 2000. Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura. *Paleo-aktueel* 12, pp. 85–88.

Attema, P.A.J., T. de Haas & A.J. Nijboer, 2003. The Astura project, interim report of the 2001 and 2002 campaigns of the Groninger Institute of Archaeology along the coast between Nettuno and Torre Astura (Lazio, Italy). *Babesch* 78, pp. 107–140.

Bloch, H., 1967. *The Roman brick stamps, not published in vol. XV.1 of the Corpus Inscriptionum Latinarum, including indices to the Roman brick stamps*. Roma.

Brandizzi-Vittucci, P., 2000. *Antium. Anzio e Nettuno in epoca Romana*. Roma.

Haas, T. de, 2002. The Astura amphorae: evidence for amphora production at the Roman villa site of 'Le Grottace' Intern Rapport Rijksuniversiteit Groningen.

Higginbotham, J., 1997. *Piscinae: artificial fishponds in Roman Italy*. Chapel Hill NC.

Jacono, L., 1924. Nettuno-Piscinae in litore constructae. *Notizie degli scavi Antichità* 21, pp. 333–340.

Lafon, X., 2001. *Villa maritima*. Rome.

Piccarreta, F., 1977. *Astura, Forma Italiae* vol. XIII. Firenze.

Quilici, L., & S. Quilici-Gigli, 1984. Attivita' estrattiva dello zolfo nella zona tra Ardea ed Anzio. *Archeologia Laziale* 6, pp. 229–249.

Sandys, J.E., 1919. *Latin epigraphy: an introduction to the study of Latin inscriptions*. Cambridge.

Tapio, H., 1975. *Organization of Roman brick production in the first and second centuries AD: an interpretation of Roman brick stamps*. Helsinki.